

БОЛОБАН М. А.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

УКРАЇНСЬКІ ІМЕННИКИ СФЕРИ ЧАСУ І КАЛЕНДАРЯ В ІСТОРИЧНОМУ Й КОГНІТИВНОМУ ВИСВІТЛЕННІ

Основним завданням дослідження є вивчення принципів номінації, відображених в українських словах на позначення часу й календарних понять.

Ключові слова: українська мова, час, календар.

Основным заданием исследования является изучение принципов номинации, отраженных в украинской лексике, обозначающей время и календарные понятия.

Ключевые слова: украинский язык, время, календарь.

The major concern of the research is the study of the principles of nomination reflected in the Ukrainian words for time and calendar terms.

Key words: the Ukrainian language, time, calendar.

Актуальність дослідження лексики української мови сфери часу і календаря визначається тим, що виникає потреба осмислення та моделювання тих або інших сегментів мовної картини світу в їхній специфіці порівняно з іншими мовами. Особливої уваги заслуговують мовні репрезентації тих сфер буття і свідомості, які пов'язані з найважливішими рисами національного характеру та світосприйняття. До них належать, серед інших, часові й календарні уявлення в їх мовній репрезентації. У більш загальному вигляді йдеться про образ часу, що поряд зі спільними для всього людства рисами має характеристики, специфічні для певної епохи та культури. Пізнання через мову, а саме через її лексичні засоби, особливостей ставлення українців до часу і його календарної сегментації може виступати важливим компонентом сучасного комплексного народознавства і формування міжкультурної комунікації на основі максимально об'єктивних і повних знань про специфіку ментального освоєння дійсності українським народом у зіставленні з іншими народами.

Лексичні репрезентації часових і тісно пов'язаних із ними календарних уявлень містять різномірну лінгвофілософську, лінгвокультурологічну, лінгвофольклористичну, етнолінгвістичну та іншу інформацію, яка потребує комплексного дослідження з використанням міждисциплінарних підходів. Утілені у мові реалії

народного календаря, пов'язані з поняттями народної астрономії, є невіддільною частиною етнолінгвістичного дослідження кожного народу. Розгляд морфологічної будови, внутрішньої форми та етимології, зокрема прамовних форм і шляхів запозичення кожної лексеми сфери часу і календаря дозволяє змодельювати не лише в синхронії, а й у діяхронії сферу часових понять носіїв мови та її мовні віддзеркалення.

Мета дослідження – здійснити різноаспектне синхронічне та діяхронічне студіювання української лексики як віддзеркалення уявлень про час і календар.

Предмет дослідження – особливості втілення в українськомовній лексиці універсальних та етноспецифічних уявлень носіїв мови про час і календар.

Об'єкт дослідження – лексика української мови, що репрезентує сферу часу і календаря.

Матеріал дослідження – українська лексика, що репрезентує часовий і календарний сегмент мовної картини світу.

Наукова новизна дослідження визначається тим, що в ньому вперше систематизовано і проаналізовано українськомовну лексику календарно-часової сфери як динамічний сегмент мовної картини світу та результат тривалого формування.

Постановка загальної проблеми та її зв'язок із науковими завданнями. Загальна проблема полягає в побудові комплексної міждисциплінарної моделі формування календарно-часових уявлень носіїв української мови на основі мовних і позамовних свідчень.

Постановка завдання. Конкретним завданням дослідження виступає розгляд української лексики з метою виявлення специфіки уявлень про час і календар і їх відображення в мові.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Лінгвоконцептологія або, ширше, лінгвоментологія репрезентована публікаціями Л. П. Гнатюк, І. О. Голубовської, С. П. Денисової, С. А. Жаботинської, В. В. Жайворонка, О. С. Колесника, В. І. Кононенка, І. В. Кононенко, Л. А. Лисиченко, А. М. Приходька, Т. В. Радзієвської, В. М. Русанівського, О. О. Селіванової, В. П. Сімонок, Н. В. Слухай, О. С. Снитко, Ж. П. Соколовської, Н. І. Сукаленко, О. Б. Ткаченка, Г. М. Яворської в українській лінгвістиці і Ю. Д. Апресяна, Н. Д. Арутюнової, Є. Бартмінського,

Т. В. Булигіної, А. Вежбицької, С. Г. Воркачова, Г. Д. Гачева, А. А. Залізняка, В. І. Карасика, В. В. Колесова, Г. В. Колшанського, О. О. Корнилова, О. С. Кубрякової, Дж. Лакоффа, В. А. Маслової, Т. М. Ніколаєвої, Б. О. Серебренникова, Ю. С. Степанова, В. М. Телії, С. М. Толстої, О. В. Урисон, А. А. Уфимцевої, Н. В. Уфимцевої, Т. В. Цив'ян, А. Д. Шмельова в зарубіжній лінгвістиці.

Архаїчні й міфологічні уявлення про час і календар висвітлені у працях Дж. Дж. Фрезера, Р. Грейвза, М. Еліаде, Б. О. Рібакова. Особливості втілення стародавніх календарних уявлень у пам'ятках матеріальної культури розглянуті в дослідженнях А. Маршака, Б. О. Фролова, В. Є. Ларичева, М. О. Чмихова. Однак комплексного долідження формування української часово-календарної лексики в контексті історії матеріальної й духовної культури українців і віддзеркалення в цьому лексичному пласті сегменту мовної картини світу ще не було здійснено.

Наукові результати полягають у визначенні тих принципів номінації, які покладені в основу українських назв понять зі сферичасу і календаря.

Українське *сонце* належить до спільнослов'янських і спільноіндоєвропейських назв [1, т. 5:354]. Праслов'янська назва сонця, як і праслов'янська назва місяця, містить суфікс зі зменшувально-пестливим значенням, що може віддзеркалювати культ і денного, і нічного світил. В інших індоєвропейських мовах відповідників суфікса з таким значенням не спостерігається.

Українське *місяць* із відповідниками в інших слов'янських і неслов'янських індоєвропейських мовах належить до слів не тільки праслов'янського, а й праіндоєвропейського походження. Традиційно вважається, що корінь означає "міряти" [1, т. 3:484–485], що вказує на використання фаз місяця для вимірювання часу вже в праіндоєвропейську добу (розпад праіндоєвропейської мови відбувся близько V тисячоліття до н. е.). Згідно з іншою, менш популярною гіпотезою, індоєвропейська назва місяця пов'язана з назвою поняття «міряти» і відображає спостереження нічного світила, що зменшує свій видимий розмір.

Надзвичайно важливою для реконструкції давніх уявлень про небо є українська номінація *луна*. Етимологічний словник української мови за редакцією О. С. Мельничука вміщує дві статті про цю

звукову форму. У першій розглядається укр. *луна* “відгомін, відголосок”, рос. діал., білор. діал. *луна* “відгомін”, укр. *луна́ти*, білор. *лунаць* “звучати” – визначається як “не зовсім ясне” і, можливо, пов’язане з праслов’янським **luna* “місяць; світло; відблиск”: “значення “відгомін” могло виникнути внаслідок давнього перенесення значення із зорової сфери на слухову” [1, т. 3:304]. У другій статті висвітлюється укр. *луна* “відблиск, заграва”, рос. *луна* “місяць”, діал. “заграва, відблиск на небі; промінь світла”, білор. діал. *луна* “невелика хмарка”, давньоруськ. *луна* “місяць”, польськ. *luna* “відблиск сильного світла, вогню” та ін. від праслов’янськ. **luna* “світло, блиск, відблиск; місяць; райдуга” з відповідниками в інших індоєвропейських мовах зі значеннями місяця, зірок, світла, блиску. Підкреслюється, що “як назва місяця іє. **louksnā* виникло в результаті табуїстичної заміни давнішої назви іє. **mēns-*, звідки псл. **měsęcь*, укр. *місяць*; заборона вживання первісної назви ґрунтувалася на віруванні про магічні властивості місяця” [1, т. 3:304–305].

Твердження про табуїстичну заміну індоєвропейської назви місяця суперечить тому фактові, що назви, начебто замінені, збереглися в багатьох групах індоєвропейських мов, нерідко поряд із тими, які вважаються вторинними (наприклад, *месяц* і *луна* в російській мові), до того ж первісна назва нерідко позначала персоніфіковані міфологізовані уявлення про небесне світило. Очевидно, різними назвами місяця могли позначати неоднакові його функції, як-от місяць у ролі божества і місяць у ролі вимірювача календарно-часових одиниць. Слід звернути увагу на гіпотезу Ю. Л. Мосенкіса про те, що однакове позначення у слов’янських мовах світлових і звукових відгомонів свідчить про знання стародавніми слов’янами ще праслов’янського періоду того факту, що місяць світить віддзеркаленим світлом сонця. Своєю чергою, зазначене може свідчити про високий рівень давньослов’янської астрономії.

Українське *рік* споріднене з російським *рок* “доля”, білоруським діалектним *рок* “рік”, давньоруським *рокъ* “вік; доля” з відповідниками в інших слов’янських мовах зі значеннями “рік” і “термін”, у старослов’янській мові *рокъ* “призначений заздалегідь термін”; праслов’янське **rokъ* реконструюють зі значенням “термін, умовлений час”, споріднене з *ректи* [1, т. 5:94]. Таким чином,

значення розгляданого слова віддзеркалює уявлення про долю й не пов'язане з астрономічно-календарними поняттями. Порівняймо російське *год*, яке відображає уявлення про гарний час на противагу поганому часові.

Українське *день* має відповідники в інших слов'янських і неслов'янських індоєвропейських назвах дня і споріднене з індоєвропейським іменем бога ясного денного неба; первісне значення кореня – “ясніти, блищати” [1, т. 2:33–34]. Українські слова *вечір* і *ніч* також належать до одиниць спільноіндоєвропейського походження. Носіями деяких індоєвропейських мов назви вечора й ночі вживалися як міфони́ми. Українське *ранок* із паралелями в інших слов'янських мовах не має загальноприйнятої праслов'янської реконструкції й етимології, зв'язки за межами слов'янських мов дискусійні [1, т. 5:24]. Українське *утро* так само не має загальноприйнятої праслов'янської реконструкції й етимології, за однією з версій старослов'янське *заоустра* “на наступний ранок, завтра”, старопольське *justrozenka* “ранкова зірка, зоря”, болг. діал. *застра*, макед. *застра* “завтра, завтрашній день” дозволяє реконструювати праслов'янське **ustro*, яке відповідає назвам зорі, світання й Ранкової Зірки, тобто планети Венера, в інших групах індоєвропейських мов [1, т. 6:52].

Отже, праслов'янська мова і слідом за нею українська успадкувала спільноіндоєвропейські уявлення про день, вечір і ніч, зокрема як міфологізовані істоти, тоді як формування давньослов'янських уявлень про ранок і специфіку відображення цих уявлень у мові є предметом дискусії [1, т. 6:52].

Українські й спільнослов'янські назви *зими* і *весни* належать до спільноіндоєвропейських, причому внутрішня форма назви *зими* пов'язана з коренем зі значенням “текти” через дощову зимову погоду або, згідно з припущенням Ю. Л. Мосенкіса, через стародавнє розташування точки зимового сонцестояння в сузір'ї Водоля. Назва *літа* є спільнослов'янською, однак первісне значення її й зв'язки за межами слов'янських мов дискусійні [1, т. 3:269–270]. Слов'яно-балто-германська назва *осені* проєціюється в індоєвропейську ретроспективу на основі реконструкції давньогрецької форми [1, т. 4:221].

Українське *тиждень* є спільнослов'янським і походить від сполучення слів *той же день* [1, т. 5:565], що вказує на існування вже в праслов'янській період уявлення про повернення до того самого дня після завершення семиденного тижня (пор. *понеділок*).

Українське *верем'я* “погода, добра погода” з відповідниками на позначення часу і погоди в інших слов'янських мовах зводиться до праслов'янського **vermę* від **vertmę*, споріднене з *vertіmi* і давньоіндійським *vartman* “колія, дорога, жолоб”; слов'янське позначення часу первісно означало “обертання, чергування дня й ночі, пір року” [1, т. 1:353].

Українське *час* має відповідники в інших слов'янських мовах зі значеннями “час”, “година”, “погода”, “мить”, “пора”, “хвилина”, близькі значення в інших індоєвропейських мовах. Найбільш вірогідна етимологія пов'язує розглядане позначення з коренем, що означає відтинання [1, т. 6:282], що вказує на уявлення про відтинки часу. Цей корінь у мовах багатьох родин детально дослідив О. С. Мельничук.

Українське *вік* із відповідниками в інших слов'янських мовах, старослов'янське *вѣкъ* “тривалість життя; вічність” виводяться від праслов'янського **vĕkъ* “сила, здоров'я людини, життя” з відповідниками в інших індоєвропейських мовах зі значеннями “сила”, “життя”, припускається спорідненість із другою частиною слова *чоловік* [1, т. 1:397], що свідчить про антропоморфізацію уявлень про час, пор. етимологію англійського *world*.

Висновки та подальші перспективи досліджень. Таким чином, українська лексика на позначення понять зі сфери часу і календаря значною мірою сягає праслов'янського і праіндоєвропейського періодів і засвідчує уявлення про обертання неба (*верем'я*), антропоморфізацію часу (*вік*), уявлення про гарний і поганий час (*год*), уявлення про задалегідь визначений час (*рік*), давні культу сонця і місяця (засвідчені зменшувально-пестливими суфіксами їхніх назв) та ін.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Етимологічний словник української мови* / за ред. О. С. Мельничука. – К.: Наукова думка, 1982–2012. – Т. 1–6.